

Summary

The content of unique documents, that concern Holodomor in Ukraine in 1932-1933 and which are saved in the funds of the Russian archive of socio-political history, is analyzed in the article.

В. В. Іваненко

ФЕНОМЕН ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І МЕТАМОРФОЗИ ЕВОЛЮЦІЇ ЙОГО ПІЗНАННЯ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ

У 2005 р. в атмосфері неабиякого душевного піднесення на пострадянському просторі, в багатьох країнах Європи і світу відзначалося 60-річчя Перемоги над гітлерівським нацизмом у часи найзапеклішої з усіх воєн, будь-коли пережитих нашим народом і людством взагалі, – Другої світової та її невід’ємної, найважливішої складової – Великої Вітчизняної. І це абсолютно природно, справедливо, зважаючи на те, що у тій війні, як би сьогодні про неї не писали і не говорили, за великим рахунком, дійсно вирішувалася доля не лише СРСР як держави, а й усіх народів колишньої спільної для них Батьківщини, вирішувалася доля світової цивілізації, прогресу і демократії у цілому.

Ось чому для радянських людей та війна справді стала народною, священною, символом невмирущого ратного і трудового подвигу десятків мільйонів наших співвітчизників. Думається, не буде зайвим нагадати ці хрестоматійні істини, враховуючи, що далеко не всі нині ставляться до них із належною повагою та відповідальністю, силкуючись часом спростувати їх за допомогою надто сумнівних інструментів та аргументів. Доречними у даному контексті вважаємо всебічно обґрунтовані й виважені висновки відомого українського науковця в галузі воєнної історії професора М.В. Ковалю, сформульовані в його фундаментальній монографії «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)». «Переосмислюючи епоху Другої світової війни, – наголошує автор, – безглуздо заперечувати, що в масі своїй український народ сприйняв німецьку агресію як страшну загрозу для себе. Саме тому ця війна, яка розпочалася для нього з нападу Німеччини на Польщу й походу Червоної армії в Західну Україну, відразу ж після вторгнення Німеччини на територію Радянського Союзу стала визвольною, всенародною. У цій народній за своєю суттю війні мільйони українців захищали від іноземного поневолення не сталінський режим, а передусім власне життя, свої родини, домівки, культуру, спосіб життя, одне слово – Батьківщину». І далі: «Війна проти німецького фашизму дістала визначення визвольної, священної, Великої Вітчизняної. Ці прості, але сповнені глибокого змісту слова відбивали почуття багатьох мільйонів патріотів» [1, с. 84, 85].

Слід зазначити, що майже п’ятнадцять років існування незалежної Української держави стали часом формування принципово нового типу суспільства, яке рішуче відмовилося від колишніх тоталітарних засад у господарюванні, механізмах владарювання, світогляді й твердо стало на шлях демократії. Сказане повною мірою стосується і способів пізнання історичної дійсності, трансформації історичної самосвідомості та культури нашого народу.

Чи не найбільш дієвим індикатором сучасного стану розвитку цих процесів в українському домі слугує колективне сприйняття непростого воєнного досвіду середини ХХ ст. Недавній ювілей Перемоги з новою силою виразно зафіксував різні, часто полярні оцінки як минулої війни загалом, так і окремих її етапів, подій, явищ, історичних постатей. Особливо ж гострими й дотепер залишаються окремі національні аспекти війни, розділяючи суспільство, по суті, на непримиренні табори.

Саме тому уявляється актуальним історіософський аналіз цієї проблеми крізь призму формування культурних основ, кристалізації нових морально-духовних імперативів української політичної нації, що складається.

Нагадаємо, що історична культура – це не тільки сукупність світоглядних орієнтацій, уявлень, ідей, поглядів на історичний процес та знань про нього. Рівень історичної культури індивіда і всього соціуму багато в чому визначає систему цінностей, орієнтири в розумінні минулого і майбутнього, роль і місце суспільних, культурних, геополітичних координат у суперечливих умовах об’єктивної реальності.

Історичну культуру сучасного українського суспільства необхідно розглядати під кутом зору загальних культурно-політичних трансформацій. У тоталітарному суспільстві історична культура як така не являє собою самостійну сферу суспільного життя, вона значною мірою підпорядковується державно-політичним інтересам, формується й еволюціонує під впливом адміністративно-бюрократичного, ідеологічного, пресу. Ціннісні орієнтири, установки, історичні стереотипи відображають пануючу ідеологію, й водночас продукують несамоствільне сприйняття особистістю історичної дійсності. При цьому роль особистісного чинника в історичній культурі тоталітарного

суспільства досить мізерна. У демократичному ж суспільстві, заснованому (в ідеалі) на гармонійному поєднанні усвідомлених прагнень та потреб його членів, історична культура вже за визначенням відіграє якісно іншу роль. З могутнього інструмента панування вона перетворюється на своєрідний духовно-культурний стрижень з ключовою функцією суспільної самоідентифікації. Рівень історичної культури суспільства віддзеркалює загальнокультурний рівень суспільства в цілому та окремих його суб'єктів. У демократичному суспільстві історична культура є менш консервативною, характеризується більшою діалогічністю, нижчим ступенем міфологізації, схоластики, догматизму.

Загальновідомо, що нинішнє українське суспільство все ще надто тісно і міцно пов'язане з воєнною минулиною, а відтак досить важко, болісно розстається з нею, незважаючи на зміну кількох повоєнних поколінь. Цей феномен, безперечно, цілком закономірний і не потребує додаткових коментарів. Адже полум'ям тієї війни опалена буквально кожна радянська, у тому числі й українська, родина. Разом з тим, динамічні процеси нашого сьогодення, нові тенденції і реалії життя вимагають відповідної кореляції, насамперед в підходах до вивчення історії Великої Вітчизняної війни, з урахуванням, зокрема, з одного боку, соціокультурних трансформацій пострадянського суспільства, з іншого – глобальних змін у свідомості людей, зумовлених поступовою відмовою від війни як засобу реалізації національної та світової політики.

З часу Другої світової війни й до початку 1990-х рр. в масовій свідомості та історіографічній традиції беззастережно домінувала єдина картина війни – сформована у руслі радянських ідеологічних настанов, сакралізована й певним чином міфологізована. Істотною її перевагою було і є хіба що те, що вона почала зароджуватися вже у ході самої війни й одразу після неї, під значним впливом потужної пропагандистської машини, а тому володіє великим потенціалом стійкості, особливо для традиційної психології пересічного громадянина із пострадянським світоглядом. Сьогодні ж фактично йдеться про складування якісно нової, альтернативної радянській, картини воєнного минулого середини ХХ ст. Але чи створена вона на рівні цілісної концептуальної моделі? На наш погляд, ні. Бо не доводиться говорити про єдність позицій навіть у головних, визначальних питаннях – суть цієї війни для інтересів української нації, сама її назва, періодизація тощо.

Відхід від традицій і нашарувань тоталітарної культури характеризується суперечливими моментами розмивання тоталітарної історичної свідомості. Зняття заборон і криза стереотипних уявлень породжують хвилю переоцінки історичних процесів, подій і явищ, хвилю, у якій переважає нерідко емоційна основа. Саме такий ситуативний перебіг ми спостерігали в кінці 1980 – на початку 1990-х рр. З середини 1990-х рр. розпочався принципово новий етап осягнення воєнної історії, пов'язаний із поступовим подоланням кризових явищ, нарощуванням нової фактологічної маси та нових теоретико-методологічних альтернатив. Були зроблені перші спроби концептуального осмислення подій Другої світової війни щодо України 1939–1945-х рр. Натомість чітко окреслилося коло проблем, які викликали і продовжують викликати широкий суспільний резонанс, спонукаючи і маститих науковців, і молодих дослідників до серйозного перегляду існуючих схем й пошуку нових напрямів висвітлення воєнної історії в українському контексті. Серед них:

1) проблема найменувань – як оцінювати концепт «Велика Вітчизняна війна радянського народу» в нових умовах, з позиції визнання як сегмента Другої світової війни;

2) ціна війни для України – людські й матеріальні втрати, критерії, оцінки; різні виміри впливу воєнного лихоліття на долю України;

3) роль і місце України у планах воюючих сторін;

4) образ ворога; українці по обидва боки фронту і т. п.

Треба зазначити, що по жодній із вказаних проблем досі немає єдності ані в наукових колах, ані у суспільстві в цілому. Не ставлячи за мету детально розкривати сутнісні характеристики цих проблем й проводячи історіографічний аналіз праць останніх двох десятиліть, зупинимось лише на тих аспектах, що безпосередньо відносяться до історико-культурної сфери в усій її повноті.

Історична культура епохи тоталітаризму була, по-суті, протиставлена повсякденній практиці. Дослідник Є. Бистрицький зауважує, що марксистська ідеологічна парадигма привчила розуміти культуру як «віддалену від повсякденності духовну галузь «високих» зразків «належного життя» [2]. Це стосується й сприйняття війни та воєнних подій. Задля справедливості віддамо все-таки належне радянській моделі розуміння воєн (передусім з точки зору їх характеру – як справедливих та несправедливих, а також ролі народних мас, сакралізації та міфологізації героїчних вчинків і т.д.) Ця модель завжди відзначалася внутрішньою логікою, солідною аргументацією, проте в процесі розпаду тоталітарних структур почалася її глибока криза. На перший план почали виходити «живі образи війни», які раніше перебували на периферії або взагалі поза увагою офіційної історіографії. Підтвердженням цієї тези може слугувати справжній шквал видань на початку незалежності про діяльність ОУН-УПА. Альтернативні картини війни, які почали поставати з середини 1980-х рр., прийшли у неминуче протиріччя з її офіційним образом, мальованим радянською історіографією протягом декількох десятиліть. На жаль, і тут не обійшлося без перегинів та збочень. Особливо негативним наслідком було те, що зфальшованими, невідповідними реальним подіям, почали оголошувати мало не всі складові радянського героїчного пантеону Великої Вітчизняної.

Досить пригадати також, що культурні фактори в період перебудови та перших років незалежності знаходилися, так би мовити, на гребені суспільно-політичної хвилі, й мали, як на мене, не менше, а можливо і більше значення, ніж власне економічні та соціальні питання. Цілком очевидно, що культивоване тоді у масовій свідомості негативне сприйняття радянського соціокультурного досвіду автоматично скеровувалось і на ревізію воєнного досвіду середини ХХ ст. Хочемо ми того чи ні, але сьогодні така «ревізія» вже відбулася, попри те, як оцінювати дане явище.

Акцентуючи увагу на необхідність встановлення цивілізованих «правил гри» при виробленні нових поглядів на війну та її значення для долі України, варто виділити особливо гострі сюжети для сучасних дослідників, та і всіх тих, хто має відношення до продукування й поширення інформації про це багатовимірне історичне явище. Мова йде про такі пласти історичного матеріалу, де дослідник, на наш погляд, чи не найбільше піддається «спокусі» необ'єктивності та заангажованості при його викладі:

- 1) причини воєнних дій, місце різних частин України у планах воюючих сторін;
- 2) чисельність та масштаби активності підпільного радянського та націоналістичного руху;
- 3) питання колаборації, перш за все критерії та оцінка;
- 4) людські та матеріальні втрати України під час війни, її загальний вплив на подальшу долю народу і держави.

Триваюча політизація та ідеологізація, а з ними й неминучий суб'єктивізм в оціночних параметрах воєнної проблематики особливо рельєфно виявляється на регіональному рівні. Не секрет, що в різних частинах України на минулу війну дивляться по-різному. Це стосується майже всього спектру її найважливіших складових – сутності, характеру, образу ворога, оцінок героїзму, можливостей примирення, увічнення пам'яті про неї. Плюралізм же у тлумаченні воєнного досвіду, наприклад у західних областях, обмежується тим, що поряд із збереженими тут в основному пам'ятниками радянським солдатам масово з'явилися меморіали лідерам та воякам ОУН–УПА.

Зауважимо принагідно, що завдання пошуку консенсусу на рівні масової історичної свідомості щодо оцінювання і освоєння досвіду та уроків війни для України дедалі наполегливіше декларується вищим політичним керівництвом, активно дискутується в мас-медіа, а потужним стимулом до полеміки став, звісно, останній ювілей Перемоги [3]. Однак форсувати практичне розв'язання цього завдання, за нашим переконанням, навряд чи доцільно, враховуючи не тільки його складність, морально-етичну гостроту, а й до певної міри суперечливий характер суспільно-політичної ситуації у країні в цілому. Доказом слушності такого висновку може слугувати хоча б факт оприлюднення діаметрально протилежних точок зору стосовно проведення в столиці України параду Перемоги на честь 60-річчя закінчення війни, який вже сам по собі засвідчив, що сприятливе підґрунтя для загальнонаціонального консенсусу сьогодні лише починає формуватися.

Тому на сучасному етапі становлення нової історичної культури українського соціуму одним із першочергових пріоритетів є гармонізація, взаємодія масової свідомості та наукової, історіографічної спадщини, вироблення механізмів всебічного діалогу різних верств суспільства у пошуках взаємоприйняттого погляду на спільне воєнне минуле. Причому, яким би важким чи гірким не було це минуле, але воно не повинно ставати тягарем для сучасного національного поступу.

Однією з особливостей історичної культури в демократичних суспільствах є її плюралістичний характер, що виходить з ролі конкретної особистості – члена суспільства, її поглядів, ціннісних орієнтацій, споглядальних та аналітичних оцінок, нарешті, життєвого досвіду. І тут хотілося б позначити ще одну важливу тезу: формування нової історичної культури в процесі переходу від тоталітарного стилю мислення має здійснюватися не силовими методами «зверху», а починаючи з індивідуальної особистості. Нова конструкція історичної свідомості не буде стійкою, якщо в центрі, серцевині її не буде знаходитись людина – зі своїми потребами ідентифікації як повноправного суб'єкта етнічної спільноти та політичної нації. Звідси, на наш погляд, не демократичною і неефективною буде настанова на силове насадження нової загальнонаціональної візії Другої світової війни. У такому разі це буде новий національний міф.

Залежність історичної культури суспільства від конкретно-особистісного чинника виявляється в тому, що теоретичні положення щодо сутності та наслідків Другої світової війни для України проходять перевірку «життєвим досвідом». Адже й переважна більшість сучасних мешканців України сприймає ту війну не на основі старих та нових догматичних положень, а на базі особистісного досвіду членів своєї родини. Тим паче що в умовах загального розчарування звиклими ідеологічними нормами світосприйняття свідомість індивіда спрямовується до природних основ, прагнучи знайти справжні цінності, звертаючись до власних генетичних коренів. Зрештою, саме у поєднанні численних суб'єктивних обрисів війни формується конче потрібний нині загальнонаціональний її образ.

Окрема тема – роль органів середньої та вищої освіти у формуванні та трансляції загальнонаціональної історичної пам'яті про війну 1939–1941–1945 рр. Тут багато залежить як від якості загальних навчальних програм та навчальних посібників, так і від рівня та здібностей конкретного педагога. Останнім часом, до речі, спостерігається тенденція, коли з підручників та

навчальних посібників поступово зникає термін «Велика Вітчизняна війна», героїчні епізоди про «піонерів-героїв», Олександра Матросова, членів «Молодої гвардії» і т.п. Безсумнівно, що це аж ніяк не сприяє консолідації української спільноти у дусі посттоталітарної культурної реальності (й української в тому числі).

У даному випадку маємо на увазі не суперечливе поєднання наукової та масової повсякденної історичної свідомості, а існування так званої «історичної підсвідомості». Справа в тому, що протягом багатьох десятиліть під впливом тоталітарної ідеології у кількох поколінь українців зміцнів дух історичної підсвідомості, особливо після розпаду СРСР. Ці проблеми, як фактор української радянської державності у складі СРСР, потребують глибокого філософського та конкретно-історичного осмислення.

На прикладі рецепції воєнного минулого, між іншим, постає вкрай болюче і складне питання: на яких засадах видозмінюється нині українська культура. Річ у тому, що соціальні та культурні зміни середини 1980-х – початку 1990-х рр. носили багато в чому незавершений характер, а відтак, за великим рахунком, не можуть бути визнані однозначно революційними. Внаслідок такого перебігу подій тоталітарні ментальні та політичні структури відходили й відходять дуже повільно. Відбувається синкретичне поєднання різних типів осягнення дійсності, господарювання, владарювання тощо. Судячи з усього, останнім часом демократичний вектор все ж бере верх. Проте національна демократична культура ще не повністю витіснила попередню, а тому не може будувати свої відносини з нею виключно на засадах взаємозаперечення. Ось чому, на нашу думку, єдино можливим виходом із такої ситуації є налаштованість на мирний діалог цих двох культур – демократичної (вірніше, протодемократичної, бо формування її ще далеко не завершене) та тоталітарної – у реаліях українського сьогодення. Гадаємо, що це повною мірою відноситься й до осягнення Другої світової війни в українському контексті, де повноцінного діалогу поки що не відбулося. Переконані, тільки в діалозі зі своїм історичним минулим, а не через його заперечення, сучасна Україна може викристалізувати своє виразне культурно-національне обличчя у нинішньому розколотому протиріччями глобалізованому світі.

І, нарешті, ще про одну культурну взаємодію, а точніше, про необхідність діалогу «культури миру» та «культури війни». Сама війна як спосіб вирішення проблем світоустрою заперечується сучасною цивілізацією, принаймні, на декларативному, ідеологічному рівні. Такі «правила гри» почали встановлюватися ще з першої половини ХХ ст. Видатний письменник Чингіз Айтматов охарактеризував це нове світосприйняття таким чином: «Немає і не може бути більш універсального й більш складного завдання перед людством, ніж створення культури миролюбства як антитези культу сили й війни» [4]. Таким чином, будь-яка спроба аналізувати війну як історичне явище наштовхується на перехід до «культури миру», який, до того ж, сьогодні далекий від свого завершення. Проте «пацифічний імператив» наочно виявляє себе у всіх сферах суспільного життя, він верифікує себе по відношенню до сучасних реалій та історичного минулого.

Ясно, що такий підхід однозначно заперечує війни, але чи не перешкоджає це об'єктивному розглядові самого феномена війни в історичному процесі? Тобто, як нам здається, необхідно усвідомити, що якщо ми розглядаємо війну як історико-культурне явище (навіть з позицій сучасної «культури миру»), то маємо перенестися в ту епоху, сприйняти людей цієї епохи (навіть порівняно близької до нас) з їх ціннісно-моральними установками, особливостями світосприйняття та поведінки. Екстраполяція ж сучасних соціокультурних цінностей на будь-яку минулу історичну епоху неприпустима, оскільки суперечить принципам історизму.

Безумовно, нинішнє українське суспільство потребує вироблення дійсно ефективних механізмів осягнення історичного минулого, базованих на адекватних сучасному рівню світоглядних установках, теоретичних положеннях, методологічних та методичних підходах. Експерименти з історичною свідомістю, як засвідчує наш відносно недавній, та й сучасний досвід, боляче відбиваються на власній ідентичності, загрожуючи стабільності цивілізованого поступу українського суспільства. Для виходу ж його з кризи самоідентифікації необхідно досягти гармонізації в масовій свідомості уявлень про власне минуле й майбутнє, примирити, так би мовити, протилежні оцінки вітчизняної історії, і, передусім, воєнного досвіду середини ХХ ст., або, інакше кажучи, «домовитися про минуле» [5, с. 73].

Врешті-решт у формуванні історичної культури посттоталітарного українського суспільства в цілому має домінувати діалогічний, а не маніпулятивний імператив. Тільки так ми зможемо відтворити історію й минулої війни у всій складності, суперечливості, взаємозв'язку та взаємообумовленості. Треба лише робити це високопрофесійно, відповідально, чесно, не забуваючи колосальної людської жертвності, покладеної на вівтар Перемоги нашими батьками, дідами, прадідами. Хотілося б також, аби ті, хто звертається до воєнної проблематики, частіше прислухалися до голосу розуму, здорового глузду і неупереджених оцінок та думок наших провідних фахівців, зокрема патріарха української історичної науки, академіка, Героя України П.Т. Тронька, який нещодавно писав: «Гідний внесок у розгром німецько-фашистських претендентів на світове панування зробив і наш український народ. І даремно деякі вітчизняні історики і політики силкуються нині подати справу так, ніби минула війна не була для українського народу ні Великою, ні Вітчизняною, а «сутичкою між двома тоталітарними

режимами», в якій Україні відводилася роль об'єкта і жертви. Говорити так – значить грішити проти правди історії, не поважати ні свою державу, ні свій народ» [6, с. 16.].

До цього вислову навряд чи щось можна додати. Сказано точно, влучно, слугуючи чітким моральним критерієм в оціночних характеристиках української історії воєнної доби, її героїки і трагізму.

Джерела та література

1. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К., 1999.
2. Быстрицкий Е. Протодемократия и культурполитические трансформации в Украине // Політична думка. – 1994. – № 4.
3. Див., наприклад: Анисимов В. Неоконченная война: восприятие Второй мировой в зеркале современной зарубежной прессы // Зеркало недели. – 2005. – №14. – 16–22 апр.; Данилюк В. Примирение ветеранов: миссия невыполнима? // Там же. – 2005. – №11. – 26 марта – 1 апр.; Махун С. Вторая мировая как кровавый геополитический театр абсурда // Там же. – 2004. – №34. – 28 авг. – 3 сент.; Грабовський С. Парад поразки // Інтернет-сайт «Українська правда». – 2005. – 16 бер. – <http://www2.pravda.com.ua/cgi-bin/print.cgi> та ін.
4. Айтматов Ч. Апостол духовной экумены: (О культуре миролюбия как антитезе культу силы и войны) // Независимая газета. – 1998. – 14 июля.
5. Историческое образование в России: состояние и проблемы // Новая и новейшая история. – 2000. – № 5.
6. Тронько П. Немеркнучий подвиг народу // Комуніст України. – 2005. – № 1.

Summary

Some newest tendencies of understanding of experience and lessons of military disastrous years of 1939-1945 in the native historiographical process, journalism and mass consciousness are comprehended from historiosophical positions.

І. М. Спідка

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ (НА ПРИКЛАДІ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ "УКРАЇНА")

На сьогоднішній день серед багатьох „білих плям” та „чорних дір” в історії Другої світової війни та її основної складової окупаційного режиму найменш дослідженим є питання, пов'язані із соціальним забезпеченням населення окупованих територій. Незважаючи на жорстокий режим, встановлений нацистами на окупованих українських землях, органи місцевого врядування намагалися будь-яким чином полегшити життя пересічного населення в умовах окупації.

Соціальна політика нацистів або проблема соціального забезпечення населення окупованих територій на сьогоднішній день вважається найменш дослідженим питанням. Це було пов'язано з певними заборонами, що існували в СРСР, а також з державним замовленням. Серед дослідників, що займалися даною проблематикою, слід виділити І. Г. Ветрова, який присвятив окремий підрозділ в монографії матеріально-побутовим умовам робітників і службовців в період окупації [1]. Також необхідно відзначити працю В. О. Шайкан [2], яка розглядає проблему колабораціонізму, звертає увагу на окупаційну політику в РУ та зоні військового управління і залучення до співпраці місцевого населення, діяльність допоміжних управ та комітетів самопомогі, стосунки між інтелігенцією та окупантами та ін. Проблемами вивчення окупованого Харкова займається А. Скоробогатов [3], який у своїх статтях висвітлює побутові проблеми окупованого міста, зокрема, торгівлю та громадське харчування, економіку, продовольчу політику та ін.

Метою даної статті є з'ясування рівня соціального забезпечення населення в рейхскомісаріаті „Україна”, а також визначити роль органів місцевого врядування у вирішенні даної проблеми.

Сутність німецької окупаційної політики в соціальній сфері можна зрозуміти із змісту заяви Г. Геринга, зробленої на нараді штабів воєнно-господарського і матеріального відомства від 16 вересня 1941 р. про продовольство для радянського населення: „Забезпечуватися продовольством в зайнятих областях мають тільки ті, хто працює для наших потреб” [4, с. 200].

Через деякий час нацистська верхівка зрозуміла, що така політика не є ефективною, адже ігнорування елементарних потреб українського населення призводило до зміни ставлення населення від нейтрального або загалом позитивного в деяких регіонах до негативного, і зростання опору місцевого населення так званим „визволителям” від більшовицького гніту. Фашистські керівники скоро зрозуміли, що для здійснення їх військових, політичних та економічних намірів однієї жорстокої сили буде недостатньо. У щоденнику Г. Геббельса від 25 квітня 1942 р. з'являється такий запис: „...ми